

Meir Shalev

Het zat zo

Een zowel grappig als triest, waargebeurd, maar ongelooflijk verhaal dat heeft plaatsgevonden in Oekraïne, Palestina, Israël en de Verenigde Staten, over mijn grootmoeders stofzuiger en zijn reis van Los Angeles naar de Vlakte van Jizreël.

Vertaald uit het Hebreeuws
door Ruben Verhasselt

Anthos | Amsterdam

1

Het zat zo: op een warme zomerdag, een paar jaar geleden, stond ik na een aangenaam middagdutje op. Ik zette een kop koffie voor mezelf, en over de rand van mijn beker heen zag ik dat iedereen me raar aankeek en zijn lachen inhield. Toen ik bukte om mijn sandalen vast te gespen, ontdekte ik waarom: alle tien mijn teennagels waren glanzend rood gelakt.

‘Wat is dit?’ riep ik uit. ‘Wie heeft mijn nagels gelakt?’

Achter de halfopen tuindeur klonk gegiechel, dat ik maar al te goed kende van voorgaande incidenten.

‘Ik weet wie het gedaan heeft,’ zei ik met stemverheffing. ‘Ik krijg jullie wel, ik grijp jullie bij de kladden en lak jullie neus en oren rood met hetzelfde spul als jullie op mijn tenen hebben gesmeerd. Voor jullie het in de gaten hebben is het gepiept en zit ik weer achter mijn koffie!’

Het gegiechel zwol aan tot gelach en bevestigde mijn vermoedens. Toen ik lag te dutten, waren mijn nichtjes Ronni en Nomi naar me toe geslopen en hadden mijn teennagels gelakt. De jongste, zo legden de twee naderhand uit, had vier nagels gelakt, de oudste zes. Ze hadden gehoopt dat ik het niet zou merken, zo onder de mensen zou komen en voor gek zou lopen. Maar nu hun snode plannen waren ontdekt, stormden ze de kamer binnen en riepen: ‘Niet de lak eraf halen, niet eraf halen, het staat vreselijk mooi.’

Ik zei dat ik het ook vreselijk mooi vond, maar dat ik met een

probleempje zat: ik moest naar 'een belangrijk evenement' en moest daar zelfs een toespraak houden, en ik kon zo niet voor een publiek verschijnen, want het was zomer en 's zomers droeg ik sandalen.

De twee meisjes zeiden dat ze van beide zaken – het gewichtige evenement en mijn gewoonte sandalen te dragen – op de hoogte waren en dat ze het juist daarom hadden gedaan.

Ik zei dat ik zo naar ieder ander gewichtig evenement was gegaan, maar niet naar dit. Want voor het publiek dat daar bijeen zou komen, kon je als vent die goed bij zijn verstand was niet verschijnen met gelakte teennagels. Roodgelakte nog wel.

Het betreffende evenement was de inwijding van de oude geheime wapenopslagplaats van de Hagana, die was opgeknapt en gerenoveerd in een van de boerderijen van Nahalal. De wapenopslagplaats was in de tijd van het Britse mandaat aangelegd in een koeienstal en gecamoufleerd als een zinkput voor de koeienpies. In mijn boek *Russische roman* heb ik een uit mijn duim gezogen wapenopslagplaats in een uit mijn duim gezogen dorp op de Vlakte van Jizreël beschreven, maar die was op dezelfde manier aangelegd en gecamoufleerd. Na de verschijning van het boek doken er op het echte erf in het echte dorp lezers op die de wapenopslagplaats wilden bekijken.

Het bericht ging van mond tot mond, en de bezoekers namen in aantal toe en werden tot een last. Maar de boeren wisten van de nood een deugd te maken. Ze restaureerden de oude wapenopslagplaats, richtten eromheen een klein bezoekerscentrum in en voegden zo een nieuwe tak toe aan hun gemengd bedrijf. Die dag, waarop de twee dochtertjes van mijn broer mijn teennagels rood hadden gelakt, zou de gerestaureerde wapenopslagplaats worden ingewijd. Ik was een van degenen wie was verzocht bij de plechtigheid het woord te voeren.

'Ga onmiddellijk wat aceton zoeken en haal dat moois van mijn voeten,' zei ik tegen Ronni en Nomi. 'En schiet alsjeblieft een beetje op, want ik moet de deur al uit!'

De meisjes weigerden. ‘Ga zo!’ zeiden ze.

Ik legde hun nog een keer uit dat het ging om een heel mannelijk evenement, waaraan verschillende generaties strijders uit de Vlakte van Jizreël deelnamen: veteranen van de Hagana, het Israëliisch Defensieleger, de pantsertroepen en de Palmach. Ja, echte Palmachniks, mannen van het zwaard en de korenaar, die hun speren tot snoeimessen omsmeedden en andersom. Om kort te gaan, meisjes, mannen die niet gecharmeerd zouden zijn van kerels met roodgelakte nagels.

Mijn argumenten maakten echter weinig indruk op Nomi en Ronni. ‘Wat kan het je schelen?!’ riepen ze uit. ‘Je hebt zelf gezegd dat het mooi is.’

‘Als jullie het er niet af halen, trek ik schoenen aan!’ dreigde ik. ‘Niemand krijgt die rode lak van jullie te zien, punt uit!’

‘Je bent bang!’ wierpen ze me voor de voeten. ‘Je bent bang voor wat ze straks over je zeggen in het dorp.’

Die woorden sorteerden meteen effect. Zonder het te weten hadden de meisjes een gevoelige snaar geraakt. Iedereen die de oude landbouwdorpen kent en weleens de kritiek van de hardwerkende pioniers heeft gesmaakt, weet: in die kleine nederzettingen spieden de ogen gedurig, de aanmerkingen zijn er niet van de lucht, de geruchten vliegen op en strijken neer als kraanvogels in een zaaiveld. Dat geldt eens te meer voor plaatsen met een roemruchte geschiedenis, zoals Nahalal. Hier zijn de normen strenger, en wie er van het rechte pad afwijkt, naar links, naar rechts, naar boven of naar onderen, of ook maar één enkele fout heeft begaan in zijn kindertijd, wordt niet vergeten. Nog zwaarder is het voor degene die eenmaal het etiket van ‘rare’, ‘vreemde vogel’ en *tsedrejter* opgeplakt heeft gekregen of wordt beschouwd als ‘iemand die niet helemaal deugt’. Dat laatste is het diametraal tegenovergestelde van ‘iemand die deugt’, een van de hoogste eretitels die het dorp verleent aan de voortreffelijksten onder zijn inwoners, die onder meer uitblinken in ijver en gemeenschapszin.

Maar na alle jaren dat ik in de stad had gewoond, waren de

woorden ‘wat’, ‘ze zeggen’ en ‘in het dorp’ van hun scherpe kantjes ontdaan en had de combinatie ervan iets van zijn kracht en dreiging verloren. Daarom besloot ik na enig nadenken de handschoen – of liever gezegd: de sandalen – op te nemen. Ik trok ze aan, stopte mijn uitgeschreven speech in mijn zak en ging met onverhulde, roodgelakte teennagels op weg naar de inwijding van de geheime wapenopslagplaats. Mijn huisgenoten staarden me na – sommigen met een geamuseerde blik, anderen met spijt, leedvermaak of bange voorgevoelens in de ogen: zou degene die daar wegliep zijn familie en zijn huis ooit weerzien? En zo ja, in wat voor toestand?

Ik geef eerlijk toe: ondanks de moed die ik bij mijn vertrek had getoond, voelde ik me ongemakkelijker naarmate de tijd en de plaats van het evenement naderden. Toen ik in Nahalal aankwam, was ik al echt ongerust. In stilte bad ik dat de verzamelde mensen geen acht zouden slaan op mijn tenen, en mijn hoop werd nog bewaarheid ook. Ik kreeg er geen aanmerkingen op, niemand zei er iets van. Integendeel, iedereen was allerhartelijkst en vriendelijk. Mijn hand werd verbrijzeld in stevige handdrukken. Mijn schouder werd beurs van de mannelijke schouderkloppen. En ook mijn korte speech viel in goede aarde – althans, naar mijn idee.

Van de geheime wapenopslagplaats maakte ik uiteraard metaforisch gebruik door hem te vergelijken met het geheugen en de zaken die verstopt zijn in de krochten van de menselijke ziel. Als een echte schrijver weidde ik uit over het bovengrondse en het ondergrondse, over het zichtbare en het onzichtbare, en daarvandaan was het een kleine stap naar beproefde handelswaar als ‘fantasie en werkelijkheid’ en ‘de relatie tussen waarheid en fictie in literatuur’ en de rest van de gesneden koek die door schrijvers wordt uitgevent.

Na mijn speech stapte ik van het kleine podium en haalde opgelucht adem, en op dat moment werd ik aangesproken door een van de dochters van de boer op wiens erf de wapenopslagplaats was aangelegd. Ze nam me even apart en bedankte me

voor mijn woorden. Ze vond zelfs dat ik een prima toespraak had gehouden, maar toen, bijna terloops, zei ze erachteraan dat ze graag wilde weten welke nagellak ik gebruikte. Twee vriendinnen van haar, die in het publiek zaten, hadden haar verzocht het bij mij na te vragen, en zelf vond ze dat rood ook heel mooi.

Hetzelfde rood verbreidde zich nog over mijn wangen toen mijn gesprekspartner vlug benadrukte dat ze er persoonlijk niets op tegen had. Integendeel, ze vond het wel een zekere charme hebben, iets waaraan het naar haar gevoel altijd had ontbroken in het dorp en wat zelfs een bemoedigend voorteken kon zijn voor de toekomst. Maar onder de rest van het publiek had mijn verschijning tot reserves geleid.

‘Ik dacht dat ze het niet hadden opgemerkt,’ zei ik.

‘Niet hadden opgemerkt? Ze praten nergens anders over,’ zei ze. ‘Maar troost je: niemand stond er raar van te kijken. Ik hoorde zelfs iemand zeggen: “Wat wil je dan? Dat heeft hij van Tonja. Die was net zo gek als hij. Het zit in de familie.”’

2

Tonja was mijn grootmoeder van moederskant, en in mijn ogen was ze helemaal niet gek. Ze was anders. Bijzonder. Een beetje typisch. Ze was geen gemakkelijke vrouw, om het zacht uit te drukken. Maar gek? Dat niet. Al is niet iedereen het op dit punt met me eens, zoals in wel meer kwesties het geval is. De meningen zijn verdeeld, zowel in het dorp als in de familie.

Het verhaal dat ik hier uit de doeken zal doen, gaat over haar en haar *svieper*. Zo noemden we de stofzuiger die haar was toegestuurd door oom Jesjahoe, de oudere broer van opa Aharon, haar man. Graag wijs ik erop dat ik bekend ben met de juiste Engelse spelling van het woord en ook weet dat een *sweeper* en een stofzuiger twee verschillende dingen zijn. Maar oma Tonja noemde haar stofzuiger ‘svieper’, en sindsdien noemen wij elke stofzuiger precies zo: met een rollende Russische r en een diepe Russische i.

Wat oom Jesjahoe betreft: hem heb ik nooit ontmoet. De verhalen die ik over hem hoorde, maakten me echter al in mijn kindertijd duidelijk dat het ging om een problematische (om niet te zeggen ‘negatieve’ en ‘schadelijke’) persoonlijkheid. Midden in de tweede zionistische immigratiegolf van 1904-1914, de dagen van ‘Hebreeuwse arbeid’ en de drooglegging van moerassen, verkoos oom Jesjahoe naar Amerika te emigreren en uitgerekend de woestijnen van Los Angeles tot bloei te brengen. En om het nog erger te maken veranderde hij daar zijn Hebreeuwse

naam in het Amerikaanse Sam, richtte een 'business' op en verdiende geld over de rug van de uitgebuite arbeidersklasse.

De twee broers kwamen uit een chassidische familie en hadden beiden de godsdienst vaarwel gezegd. Maar opa Aharon had het jodendom verruild voor een ander vurig geloof – het socialisme en het zionisme –, terwijl zijn oudere broer zijn plek vond in het Amerikaanse kapitalisme. Dat vergaf opa Aharon hem niet. Hij noemde hem zelfs 'de dubbele verrader' – dat wil zeggen, geen zionist en geen socialist.

Wat de svieper zelf betreft, dat was een grote, sterke stofzuiger van General Electric. Zijns gelijke was nooit eerder gezien in het dorp, op de Vlakte van Jizreël en in heel Palestina, en zou er ook later nooit gezien worden. Dat weet ik van mijn moeder, die me hem in geuren en kleuren heeft beschreven. Hij had een kolossale, glimmende verchromde behuizing, zo vertelde ze, grote, geruisloze rubberen wielen, een sterke elektrische motor en een dikke, soepele zuigslang. Maar ondanks alle respect en genegenheid die ik voor hem koester en het feit dat hij de hoofdpersoon van dit boek is, moet ik nu al toegeven dat zijn verhaal niet tot de belangrijkste familieverhalen behoort. Het is geen liefdesverhaal, al komt er liefde in voor. Het is geen verhaal over een dood, al is een flink aantal van de personages inmiddels overleden. Het is geen verhaal over verraad en wraak, al spelen ook die er allebei een rol in. En het ontbeert de pijn van andere familieverhalen van ons, maar is ermee verbonden met dezelfde rode draad van lijden.

Om kort te gaan: het is geen verhaal dat met ons opstaat en naar bed gaat en dat ons altijd vergezelt, maar een verhaal dat we elkaar bij gelegenheid vertellen en van de eerste generatie doorbrieven aan de generaties die noch opa Aharon, noch de svieper die zijn broer naar oma Tonja stuurde, noch oma Tonja zelf hebben gekend.

Het grote verhaal van mijn grote familie stel ik misschien een andere keer te boek. Dan zal ik vertellen over mijn ouders en grootouders, over de Jabbok, de Rubicon en andere stromen die ze zijn

overgetrokken en over de strijden die ze gestreden hebben. Ik zal de dwangarbeid van hun lichaam en de levenslange gevangenisstraf van hun hart beschrijven. Ik zal de pen opvatten over de tweegevechten van de liefde, de herdersoorlogen van de ideologie, de kampioenschappen van het lijden, de conflicten om de macht over de bronnen van het geheugen. Ik zal de bekende en de onbekende gekken noemen, de verborgen en de openlijke. Ik zal over de ontvoerde dochter en over de verstoten zonen schrijven – en dat allemaal, mijne dames en heren, als integraal onderdeel van de zionistische revolutie.

Als ik dat boek ooit schrijf, dan is het in elk geval niet vandaag of morgen, noch in de komende jaren. Ik zal het schrijven als ik ouder, gematigder, moediger en milder zal zijn, maar of het daarvan komt kan ik evenmin met zekerheid beloven. Vooral snog wil ik in dit kleine boekwerkje slechts één verhaal vertellen: dat van oma Tonja en haar svieper, die oom Jesjahoe haar had toegestuurd vanuit Amerika.

Het verhaal is, zoals gezegd, een waar verhaal en de hoofdpersonen zijn echt en dragen hun echte namen. Maar zoals alle andere verhalen in onze familie heeft ook dit verhaal verschillende versies en zijn er in elk van die versies overdrijvingen, toevoegingen, weglatingen en verbeteringen te vinden. En ik moet nog iets zeggen, een soort uitleg vooraf: af en toe zal ik een klein nevenverhaal inlassen, dat nodig is voor het begrip en de oriëntatie, het stof van een vergeten gebeurtenis kloppen en beelden oproepen uit het dodenrijk. Hier en daar zal gegrinnik vervangen zijn door een schreeuw en gehuil door een lach.

3

Mijn grootvader van moederskant, Aharon Ben-Barak, werd in 1890 geboren en groeide op in het Oekraïense stadje Makarov. Op negentienjarige leeftijd emigreerde hij naar Palestina, en net als veel van zijn kameraden, pioniers van de tweede zionistische immigratiegolf, trok hij door het land en werkte op verschillende plaatsen: in Zichron Ja'akov, Choelda, Ben Sjemen, Kfar Oeria, Be'er Ja'akov, dat hij en oma Tonja uitspraken als 'Berjakov', en in nog meer landbouwbedrijven en kolonies. Omdat hij van de ene plek naar de andere trok en beschikte over een goed stel ogen, een gevoelig hart, gevoel voor humor en schrijftalent, publiceerde hij nu en dan artikelen en reportages in een blad met de naam *Ha-po'eel ha-tsa'ier* ('De jonge arbeider').

Zijn eerste vrouw, Sjosjanna Peker uit het dorp Rokitno in Oekraïne, schonk hem twee kinderen: Itamar, mijn oudste oom, en Binjamien, die door iedereen Bienja werd genoemd. In 1920 kreeg Sjosjanna moeraskoorts en stierf in de bloei van haar leven. Drie jaar daarna kwamen er nog meer leden van de familie Peker uit Rokitno aan in Palestina: Sjosjanna's broer en halfzus – Jakov en Tonja – en hun moeder, opoe Batja. De pater familias, Mordechai Tsvi, was al eerder naar Palestina geëmigreerd en overleden, en ook Tonja's oudere broers, Mosje en Jitschak, waren hier al.

Aharon Ben-Barak, weduwnaar en vader van twee kleine kinderen, en Tonja Peker, een achttienjarige vrijgezel, besloten met

Nahalal, 1925. Bovenste rij, van links naar rechts: oom Jitschak, neef Mattitjahoe, opa Aharon, oom Jakov, oom Mosje. Op de voorgrond, gezeten: Bienja, oma Tonja met Micha, Chaja van Mosje met hun zoon Oded, Itamar.

elkaar te trouwen. Vele jaren later, toen ook ik deel uitmaakte van de familie, erin opgroeide en een van de mensen werd bij wie oma Tonja haar hart uitstortte, vertelde oma Tonja ook mij haar versie van het verhaal van hun huwelijk: ‘Het zat zo. Ik was een jong meisje dat niets van het leven wist, terwijl hij een man was met ervaring, veertien jaar ouder dan ik, en hij deed me allerlei beloften en vertelde me verhalen. Dat is wat er gebeurde...’

De woorden ‘Het zat zo’ waren de vaste opening van elk verhaal dat ze vertelde. Ze sprak ze uit met haar zware Russische accent, dat moeite had met het onderscheid tussen de a en de o, en de r met het puntje van de tong op het gehemelte liet rollen. Ook haar kinderen – mijn moeder en haar broers en zusje – zeiden met hetzelfde Russische accent ‘Het zat zo’ als ze een verhaal begonnen, en niet alleen zij. Tot op de dag van vandaag gebruiken we deze openingszin en spreken met hetzelfde accent om te zeggen: nu volgt de waarheid. Wat ik nu vertel is precies wat er is gebeurd.

Volgens sommigen werd opa Aharon op slag verliefd toen hij Tonja bij aankomst in Palestina van boord zag komen. Er wordt gefluisterd dat hij zelfs, zoals gebruikelijk in Russische romans, met zelfmoord dreigde als ze niet op zijn avances zou ingaan. Dat beweerde oma Tonja zelf ook, en ze voegde eraan toe dat opa Aharon had meegedeeld dat 'hij zich in de Jordaan zou storten'. Waarom juist de Jordaan? Welnu, ophanging past niet bij dit type zelfmoord. Slaappillen en hoge gebouwen waren nog niet voorhanden. Pistoletten (zo werden pistolen indertijd genoemd) waren moeilijk verkrijgbaar en munitie was schaars en duur. Iemand die een kogel verspilde om zichzelf van het leven te beroven, leed dan ook volgens de heersende normen aan 'zelf-zucht' en riep de kritiek van de samenleving over zich af. Nee, dan de Jordaan: poëtisch, romantisch en misschien niet zo groot als de rivieren die ze in Rusland hadden, maar met een aura dat de Russische rivieren ontbeerden. Bovendien was hij voorhanden en in de buurt – 'In het land van Israël is alles in de buurt,' zei opa Aharon me jaren later zelf tijdens een gesprek waarin hij alles ontkende wat oma had gezegd.

Anderen vertelden dat opa Aharon om een eenvoudiger en praktischer reden zijn zinnen had gezet op oma Tonja: hij hoopte dat zij de kinderen uit zijn huwelijk met haar zuster zou grootbrengen en een goede moeder voor hen zou zijn. Dat is niet gebeurd, en de relatie tussen oma Tonja en de kinderen van Sjosjana is een ongeheelde wond in de familiegeschiedenis. Ze waren zelf ook halfzusters, geboren uit het eerste en tweede huwelijk van hun vader, en volgens sommigen is de kwestie na twee generaties van tweede huwelijken en kinderen van twee moeders veel ingewikkelder dan alles wat ik tot nu toe heb geprobeerd te beschrijven.

Zoals gezegd was opa Aharon een van de pioniers van de tweede immigratiegolf, terwijl oma Tonja aankwam met de derde. Hij behoorde tot 'de oprichters van Nahalal' en zij was een van 'de eersten van Nahalal'. Maar ondanks die verschillen, waaraan in de oude mosjavim en kibboetsen veel belang wordt gehecht, zetten ze vijf kinderen op de wereld: Micha, Batja – dat is mijn moe-

der -, de tweeling Menachem en Batsjeva, en het nakomertje Ja'ier. Alle vijf werden geboren met een talent om verhalen te vertellen, en veel van hun verhalen gingen over hun moeder.

'Ze was nauwelijks achttien toen ze uit Rusland aankwam, een meisje met twee vlechten, in een middelbareschooljurk, dat zo haar thee dronk, met de pink in de lucht - en hup, het ging rechtstreeks naar de Vlake van Jizreël, naar het stof, het vuil, het werk en de modder...' vertelde mijn moeder me over haar moeder.

Ik voelde aan dat ze haar probeerde te begrijpen en te verklaren, misschien zelfs ergens voor te verontschuldigen. 'Ze kwam hierheen, ontdekte dat de beloofde bezittingen van haar vader in dit land niet bestonden, dat opa Aharon over veel kwaliteiten en talenten beschikte, maar niet helemaal deugde als boer, en ze verzonk in een leven van gezwoeg en gebrek. En toch besloot ze niet te zwichten en met hangende pootjes terug te keren naar Rusland, de wijk te nemen naar Amerika of naar Tel Aviv te verhuizen. We hebben geen gemakkelijk leven met haar gehad, maar voor deze boerderij mag de hele familie haar dankbaar zijn.'

Het hart van opa Aharon ging inderdaad niet alleen uit naar landbouwwerk. Ik heb al verteld dat hij nu en dan reportages en artikelen schreef voor *Ha-po'el ha-tsa'ier*, en in Nahalal schreef en redigeerde hij een plaatselijk satirisch blaadje met de naam *Ha-jattoesj* ('De muskiet'). Ook de Pesachavonden die hij in die tijd organiseerde waren berucht. Als elke familie de seider thuis achter de rug had, ging iedereen naar het Volkshuis, waar zijn wilde seider werd gehouden, met stekelige bewerkingen van de liedjes uit de Haggada. Hij had die voor de gelegenheid gemaakt, en ze beschreven personages en gebeurtenissen in het dorp en in de beweging.

De volgende dag moest opa Aharon echter weer vroeg uit de veren om te ploegen, te melken, te zaaïen en te maaien. Als hij de verantwoordelijkheid en het juk niet meer aankon, deelde hij weleens mee: 'Ik heb hoofdpijn', en nam de benen. Oma Tonja

zei dan: 'Hij is weer eens een keer op de vlucht *geslogen*', en ging hem onmiddellijk *achterno*.

'Het was een tragedie voor hem en voor haar,' vertelde mijn moeder. 'Mijn vader had ergens anders een ander leven moeten leiden, dat beter bij zijn persoonlijkheid en zijn talenten had gepast. Maar zij besloot zich schrap te zetten en zich de boerderij niet te laten ontglippen, en daartoe zette ze haar hakken in de aarde, in het huis, in ons en in hem. En omdat iedereen een vijand nodig heeft, werd het vuil haar vijand.'